

Степан КОСТЬ, професор ЛНУ імені Івана Франка

АПОЛОГІЯ ВІЙНИ (НЕМИНУЧОЇ, НЕОБХІДНОЇ, СПРАВЕДЛИВОЇ)

Війна зобов'язує не лише воювати, але й роздумувати

Російсько-українська війна спонукає до роздумів із кількох причин:

– це перша війна такого масштабу після Другої світової на території Європи;

– це війна з ознаками геноциду, яку розпочала ядерна держава (Росія) проти держави, яка відмовилася від ядерної зброї (Україна);

– це війна, яка може спричинитися до змін у сучасному світопорядку, а головна роль у цьому процесі належить Україні, яку підтримують демократичні держави Заходу;

– це війна, в якій Росія порушує всі міжнародні угоди і вдається до найжахливіших, найцинічніших засобів ведення війни;

– це війна, яка остаточно знищила міф про «велич» Росії;

– це війна, яка ще раз відкрила справжнє (хиже) обличчя російської армії;

– ця війна не дала нам єдності (короткочасний вибух неймовірного єднання української нації був зафіксований у березні-квітні 2022 року), вона загострила всі наявні й породила нові суперечності, вона засвідчила безвідповідальність уряду і окремих чиновників у підготовці до оборони у разі агресії, вона ще більше поглибила прірву між корумпованою «елітою» і суспільством, між багатими й бідними, між патріотами і тими, для кого батьківщина там, де їм добре;

– це війна, яка переконала багатьох у тому, що Україну треба будувати заново, але для деяких інтелектуалів дала «підстави» сумніватися в доцільності існування України як держави;

– це війна, в якій ми не можемо програти, бо поразка спричиниться до зникнення України як держави, а українців як нації.

То як нам ставитися до цієї війни? І до війни як суспільного явища загалом? Запитання риторичне і дуже актуальне: війна зумовила появу різних, іноді й протилежних почуттів. Почали її осмислювати й теоретики. Сайти переповнені відповідним джерельним матеріалом. Вже окреме дослідження можна підготувати з приводу ставлення до війни. Я звернув увагу на блоги філософа Дацюка С. в «Українській правді». Я прочитав такі: «Правила катастрофи» (3 грудня 2023 року), «Момент істини» (27 грудня 2023 року), «Як ми уявляємо перемогу» (8 березня 2024 року), «Що таке поразка?» (5 серпня 2024 року). «Незвичайний панегірик на 33-тю річницю незалежності України» (23 серпня 2024 року), «Катастрофа» (2 листопада 2024 року).

Якщо згрупувати і коротко сформулювати засновки С. Дацюка, то вони такі: Україна зазнала поразки, в Україні інтелектуальна, духовна, моральна катастрофа; Україна програла війну і її як держави нема; націонал-патріоти і гасло «Армія, віра, мова» розколюють Україну; домінування західної цивілізації завершується; у нас нема інтелектуальної еліти, ми стоїмо перед вибором: або нова суспільна угода, або націоналістичний примус.

І тут, як кажуть, «Остапа понесло...». На підставі цих засновків філософ С. Дацюк пропонує таку програму (це і його тези, які він не намагається довести, і водночас висновки): оскільки проект Україна взірця 1991 року зазнав поразки і Україна війну прогнала, її як держави нема, то після неї має постати інша держава з іншим іменем, багатоманітна, в цій державі центральна влада не буде диктувати свою волю окремим регіонам; це буде держава без національного примусу; привітання «Слава Україні! Героям слава!» теж треба замінити; домінування західної цивілізації завершується, а тому орієнтація на ЄС і НАТО – це инфантильність; треба гідно пережити поразку, взяти відповідальність на себе, піддати сумніву всі засновки світу, цивілізацій і націй і заново створити світ і його структури і треба вступити в контакт з мислячими, а не з хорошими росіянами і запропонувати світові новий проект людства.

Є в тих текстах С. Дацюка дещо, з чим можна погодитися: натяки на неспроможність влади, твердження про те, що в нас нема еліти (я теж вважаю, що чиновницько-прокурорсько-суддівська спільнота, популістські політики, псевдо інтелектуали й олігархи – це не еліта). Але не погоджуюся з усіма іншими його тезами і висновками. Ця дефетистська позиція, що ґрунтується на фальшивих засновках, приправлена упередженим ставленням до нашої

державності й традиційних цінностей, політичними утопіями й філософськими візіями (якщо не сказати, що це маячня). Щодо України з іншою назвою. Це вже було в нашій історії: Малоросія в складі Росії, Українська радянська соціалістична республіка в складі Росії, є т. зв. «ДНР» і «ЛНР». Яку назву пропонує С. Дацюк?

У тому, що Україну треба перебудувати, мене переконав не філософ С. Дацюк, а дипломат, письменник, публіцист Ю. Щербак (маю на увазі його публікації й зокрема в ч. 9–10 журналу «Універсум» за 2024 рік). Якою б не була «втома від історії» і втома від нинішньої війни, треба розуміти: ми повинні перемогти і перебудувати, перезаснувати Україну.

Вражає і те, що С. Дацюк не розуміє екзистенціальності нашої війни з російським агресором, війни, пов'язаної з великими жертвами, але яка має історичне значення не лише для України, але й для західної цивілізації. У цій війні утверджується проєкт «Україна з тисячолітньою історією», таку війну не виграють пацифісти, квазіінтелектуали, корумпована «еліта», а також ті, хто свій патріотизм обмежує особистими інтересами.

Що писали про війну відомі постаті

Класичне визначення війни зробив К. Клаузевіц у праці «Про війну»: війна – це продовження попередньої політики іншими засобами. Можна навести й інші визначення: війна – це розв'язання конфлікту між державами, народами, класами, конфесіями за допомогою зброї; війна – це знищення ворога за допомогою зброї; війна – це вбивство, але дозволене, бо освячене певною моральною чи духовною ідеєю і виправдане законом. Суть в іншому: моралісти і пацифісти всіх часів стверджували: війна – це зло.

Серед тих фундаментальних понять, які відображають буття і структурують наше уявлення про нього (свобода, поневолення, добро, зло, любов, ненависть, життя, смерть, мир, війна), саме війну сприймають найбільше і найчастіше неоднозначно – її надмірно демонізують, надають зайвої ірраціональності, не виправдано пов'язують лише з проблемою смерті, піддають абсолютному моральному остракізму, а водночас не менш відчутною є й надмірна глорифікація, романтизація, психологічне і моральне виправдання. Неоднозначність поняття (а, отже, й неоднозначність розуміння суті війни) засвідчує хоча б те, що філософи і політики, історики й публіцисти не завжди можуть переконливо пояснити причини війни (навіть відрізнити причину від приводу). Саме тому сприймають її як акт Божого Провидіння (чи Божої карі), як наслідок злої волі, примхи і хворобливих амбіцій того чи іншого володаря, диктатора, президента, як реалізацію войовничого інстинкту (народу і людини), як відчайдушний (і справедливий) здвиг поневоленого народу, як результат нездоланих суперечностей між державами чи групами держав, як протистояння цивілізацій, як вияв протилежних інтересів класів, груп, станів у межах однієї держави.

У всякому разі індуктивне мислення людини повинно привести її до висновку, що боротьба (війни, конфлікти, зіткнення, суперечності) – не лише спосіб і засіб розв'язання соціальних, духовних, психологічних і т. п. проблем, у результаті чого відбуваються зміни, а й «звичайна», «нормальна» риса, особливість, притаманна людському суспільству і людині зокрема. Очевидно, що поняття боротьби у політичному лексиконі виникло раніше, ніж ідея державності, ніж думка про можливість подолання конфліктів і розв'язання проблем іншим шляхом, зокрема, боротьбу й насильство. Людина бачила цей стан боротьби у приро-

ді, не усвідомлюючи того, що саме в природі цей стан є гармонією. Люди працювали в поті чола – і це була боротьба за виживання в умовах, коли вони були ще органічною частиною природи. Так у людини формувалася інстинкт боротьби, а водночас і намагання зрозуміти значення, сенс боротьби не в природі, а в суспільному житті, її вплив на розвиток, на перебіг історичного процесу, на долю народу, держави, людства загалом. Потрібно було немало історичного часу (а, отже, й емпіричного матеріалу – реальних фактів боротьби), інтелектуальних зусиль, щоб дійти висновку про боротьбу як чинник не лише розвитку, зміни певного стану чогось, а й історичного поступу. Це не суперечило і християнському погляду на світ. Приклад Христа – не лише жертва в ім'я спокути людських гріхів, це ще приклад боротьби за людину, за утвердження нових духовних цінностей; релігійний погляд не заперечував збройної боротьби – це «не мир, а меч я приніс вам», це й Архангел Михаїл, який подолав змія зі зброєю в руках.

Осмилення проблематики війни, а також ідеї боротьби (в тім числі збройної боротьби), що відображає моральний і соціально-психологічний стан нації, її готовність і бажання боротися і йти на жертви, інтелектуальний рівень нації, зокрема, спроможність її політичної думки, має багато аспектів, пов'язаних з розв'язанням теоретичних і практичних проблем. Найважливішим для нас є зв'язок з ідеєю державності. Ідея боротьби як поняття втрачає свій історичний сенс і зміст, якщо боротьба не передбачає здобуття корони державності, коли вона не осяяна цим найвищим національним ідеалом. Ідея державності без ідеї боротьби – мертвонароджена або, принаймні, безплідна, ідея боротьби без ідеї державності – історично безглузда. В історії України такі трагічні моменти можна простежити в добу Руїни чи, наприклад, у добу найбільшого розгулу анархістської отаманії під час національно-визвольних змагань 1918–1921 років.

Поняття боротьби складне і багатогранне, «міждисциплінарне» і «міжгалузеве». Його не варто розглядати лише в межах теорії конфліктології чи осмислювати, обмежуючись аналізом філософії насильства або ж ототожнювати боротьбу лише з війною. В усякому разі, вже на початку свого розвитку людство було свідком боротьби (воєн, конфліктів). Античні філософи зауважили стан боротьби у природі. Зокрема, Геракліт стверджував, що війна (чи боротьба) – це творець, першопочаток усіх речей; він уважав боротьбу законом буття. У «Трактаті про політиків» Спіноза наголошував на тому, що всякий предмет має лише стільки права, скільки він має сили для того, щоб існувати й діяти.

Уже на зламі XVIII–XIX ст. Ж. де-Местр, маловідомий сьогодні мислитель, заявляв про божественність війни, оскільки вона є законом світу.

Про божественність війни зазначав і Прудон, наголошуючи, що війна – це наша історія, наше життя, наша душа... Ніщо вважав, що війна і героїство зробили більше, ніж любов до ближнього. Німецький філософ В. Вундт писав, що власне світові війни, заворушення спричинили духовне відродження.

Насильницькі, «плебейські», методи якобінців не подобалися Гегелю. У листі до Шеллінга (1794) він писав про мерзенисть прихильників Робесп'єра, але французьку революцію вважав історичною необхідністю, саме під її впливом він стверджував, що народи більше не вимагатимуть свої знехтувані права, вони їх завоюють (це вже з листа 1795 р.). Зрештою, ідея боротьби посідала важливе місце в діалектиці Гегеля. Розуміння глибинної сутності війни уз-

годжувалося також з теорією боротьби за існування Дарвіна. Ще 1791 року Й. Г. Гердер видав фундаментальну працю «Ідеї до філософії історії людства», в якій, по суті, обґрунтував закономірність революцій, катастроф як норми існування природи і людини.

Не менше мислителів можна знайти і серед противників війни – Арістофан, Платон, Цицерон, Монтеск'є, Паскаль, Лабрюйєр, Руссо, Гюґо, Кант, Фіхте та ін.

«Літературно-науковий вістник» Д. Донцова після завершення Першої світової війни видрукував статтю Р. Віппера «Вічність війни». Автор, до речі, згадував голландця Гугона Гроція, який, обґрунтовуючи право свого народу на боротьбу з іспанськими завойовниками, дійшов висновку про неминучість воєн, оскільки вони зумовлені природним потягом людини... Зокрема, Р. Віппер іронічно писав про романтичний протест проти війни, про так звану миролюбність чи огиду до війни маси культурних людей не як про ознаку моральної «висоти», а як про елементарний страх перед війною, про небажання брати в ній участь. Пацифізм, на його думку, має прикий наслідок – він допомагає заглушити той своєрідний початок (первень) людської природи, той інгредієнт людського духу, що його можна назвати героїчною основою (кн. 10 «ЛНВ» за 1924 рік). Віппер заперечує думку, що соціальні війни шляхетніші і потрібніші, ніж національні, але й ті, хто вірить у це, визнають, що війна неминуча і що війна – це не обридливий наріст культури, а її органічна прикмета, її могутній чинник.

Вихід у світ цієї статті закономірний. Зазначимо, що Д. Донцов ніколи не був пацифістом. Він розумів органічність війни як момент буття, її значення в історії людської цивілізації, зокрема, і в українському сюжеті світової історії. У передмові «Замість передмови до «Націоналізму» він зазначав: «Наш час є часом присмерку божків, до яких молився XIX вік. Катастрофа 1914 р. недаремно перелетіла через наші голови: всі «незрушимі» засади і «вічні» закони суспільної еволюції розсипалися в порошок, відкриваючи безконечні перспективи перед людською волею.

Лише один закон вийшов неткнутим із катастрофи. Се – закон боротьби, яку Геракліт називав початком усіх речей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом так само, як панував на початку історії народів і держав.

Розніжений вік, якому кривавий підсумок зробила війна, вік забобонних «законів» і законних забобонів забув про сей єдиний закон життя. Особливо у своїй другій по-

ловині почав наш вік забувати, що то є воля, пам'ятаючи лише про *розум*; що то є *боротьба* і що то є *нація* як одна з найгарніших еманцій волі до боротьби й боротьби за волю». *Розум, еволюція і космополітизм* – ось цінності XIX століття, якому, на щастя, завдали страшного удару події 14-го року. Прочитавши «Націоналізм» Д. Донцова, доходимо висновку, що він пронизаний пафосом, ідеєю боротьби, волею до боротьби. Уже в першому розділі автор критикує занепадницький «гуманізм», для якого фізичний біль і смерть одиниці завжди будуть найстрашнішим нещастям, для якого доктрина лібералізму, що протиставила «права» одиниці правам цілого, завжди буде аксіомою, а особливо її найвульгарніша форма – *пацифізм*, а героїзм, «що пхає маси» до самопожертви, ніколи не виправданий для них, в ім'я якої б величної мети він не виступав. Війна для них, незалежно від її мети і наслідків, – се зло, «масове мордування», гідне вже тому всякого осуду, що посягає на «найцінніше» – на життя одиниці... Для великих рас є щось, що вище за життя одиниці». В українському контексті – це ідея державності і воля до боротьби за державність, – так ми бачимо логіку роздумів Д. Донцова.

Зовсім не випадково у ч. 7–8 «Вісника» за 1939 р. (останнє число журналу) Д. Донцов знову повернувся до цієї проблеми і надрукував статтю (більшою мірою коментар) «Війна у творі Клаузевіца», де коментує працю К. Клаузевіца «Про війну»: це стосується природи війни, її політичних цілей, психічних сил війни, мети і засобів війни, воєнного генія, сили характеру на війні, ваги розуму, воєнного духу, ролі народу у війні. Зокрема, в дев'ятому розділі «Народна війна» Д. Донцов зазначав: «В оборонній війні велику роль грає поміч народу» – є нагода порівняти, як українці допомагають армії в нинішній російсько-українській війні.

Проте страхітливі війни, світові і локальні, поява зброї масового знищення змусили багатьох замислитися не лише над тим, як уникнути глобальних міждержавних і міжблокових конфліктів, а й над природою боротьби. Можна відмовитися від погляду на революцію і класову боротьбу як локомотиви історії, від насильства, від силового розв'язання міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних конфліктів, однак із природи, із історичного процесу, суспільного буття і навіть побуту не вдасться усунути боротьбу, конфлікт, як з філософського і політичного лексикону саме поняття боротьби. Зрештою, оті п'ять тисяч воєн, що їх пережило людство, могли переконати багатьох, що коли це й не найкращий спосіб досягти мети (є трагічний досвід XX ст.), то могли переконати хоч би в тому, що це постійний супутник суспільного буття. В усякому разі, Ф. Фукуяма вважав, що більшість міжнаціональних конфліктів зумовлена не економічним чинником, а почуттям національної гідності, бажанням бути рівним. Багато цікавих думок можна знайти у працях А. Тойнбі («Дослідження історії»). Зокрема, він звернув увагу на неминучість боротьби і Божі заповіді, адже Божа воля закладена і в соціальних цілях людських суспільств: А. Тойнбі розглядав революцію як пришвидшення розвитку; мілітаризм – це справа не технології, а психології; він стверджував про ймовірність того, що в недалекому майбутньому всевітнє поширення західної цивілізації приведе до світової держави і до зникнення фізичних кордонів. У зв'язку з цим А. Тойнбі ставить питання – а чи не означало б це встановлення на землі Царства Божого? (зважаючи на те, що таке питання неминуче, оскільки метою більшості ідеологів у західному світі XX ст. і є той чи ін-

Василь Верещагін. Апофеоз війни

ший різновид земного раю), але відповідає на нього негативно, бо суспільство – це не що інше, як спільний ґрунт між полями діяльності окремих людей, а кожній людині притаманна вроджена здатність як до зла, так і до добра (зрештою, не забуваймо про 11 вересня 2001 р. і про конфлікт між європейсько-християнською цивілізацією і азійсько-мусульманською, наявність якого дипломати і політики заперечують). Звернув увагу А. Тойнбі і на те, що історики всіх цивілізацій традиційно розглядали війни як найцікавішу тему в своїй царині; про розвиток у природі він пише як про закон, а в суспільстві – як про свободу (що в цьому контексті майже тотожне з боротьбою). Причому А. Тойнбі вживав різні поняття – війна, конфлікт, зіткнення, порушення рівноваги тощо, але можна стверджувати, що ідея боротьби пронизує всі його міркування і роздуми над історичним процесом.

Багатий матеріал можна почерпнути у праці «Мир і війна між націями» Р. Арона, у якій зазначено: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиночі чи великими масами, наважання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот». Отже, складних питань досить, щоб визнати природність, органічність війни і конфліктів (Р. Арон саме так і вважає), перш ніж осмислити і відповісти на ці питання і намагатися розв'язати їх як нагальні завдання.

Росія неспроможна на чесну війну

Привертає увагу російський контекст питання, адже імперія, яка виросла з духовно і матеріально бідного провінційного князівства і збільшилася за територією у десятки разів, досягла цього саме через війну, через агресію до сусідів. Важко сказати, чи був хоч би, принаймні, місяць, упорядкований якого б Росія не брала участі хоч би в якомусь локальному конфлікті. Лише в окремих випадках (період Смути, війна з Наполеоном) це були війни суто оборонні, а не загарбницькі. Саме завдяки численним війнам російська література створила міф про славу «російської зброї», перемоги російської армії – це одна з вічних тем російської літератури. Канадська дослідниця Е. Томпсон слушно і справедливо означила російських письменників як трубадурів імперії. У цьому сенсі Л. Толстой з його «непротивленням злу насильством» (непоборюванням зла насильством) – не виняток, бо у романі «Війна і мир» він все ще засуджує війни загарбницькі, несправедливі і прославляє війни справедливі – священні, визвольні, в яких народ захищає незалежність своєї держави; хоча Л. Толстой зазначав, що він намагався писати «історію народу», він теж писав історію імперії; він не міг не бачити згодом, що в результаті перемоги над Наполеоном Росія стала жандармом Європи. Сприймаючи війну 1812 р. як справедливу і священну, Л. Толстой не міг зрозуміти, що поразка у цій війні могла змінити традиційний історичний побут Росії, її історичний вектор і спонукати до європеїзації.

Але ось М. Бердяєв, відомий своїми антибільшовицькими поглядами, виступав за війну до переможного кінця і сенс першої світової війни для Росії він вбачав у вихованні в росіян мужнього, активного духа і був упевнений, що російський народ переможе германізм і дух його посяде великодержавне становище в світі... Усе це висловлене цілком у контексті великого покликання російського народу. У М. Бердяєва багато цікавих роздумів про війну – думка про те, що життя – це боротьба, що воїни – не вбивці, заперечення більшовицької революції, критика

паціфістів, кабінетне обоження війни та її літературне прославляння як рятівниці від усіх бід. Він вважав, що коли його народ воює з ворожим народом, то негоже показувати свій народ перлиною досконалості, а ворожий – чорним негідником, що ідея свого народу не єдина у світі, хоча її й треба міцніше відображати у світі, але в інших народів теж є свої ідеї. Формально це ніби правильно, ніби узгоджується із загальнолюдськими цінностями, але М. Бердяєв, по суті, виправдав цією «ідеєю російського народу» всю історію російської імперії, всі ті загарбницькі жорстокі війни, які Росія вела проти інших народів. Яку ідею несла Росія Україні, Польщі, прибалтійським державам? Яку ідею вона пропонувала малим народам Півночі й Сибіру, споюючи їх і асимілюючи? Подібна позиція лицемірна, бо вона виправдовує загарбницькі війни Росії. Проте така позиція близька й нинішнім російським ідеологам, які ідеї «русского міра» нав'язують іншим державам і народам. Не кожному «ідею» свого народу можна виправдати, як і не кожному війну. Росія неспроможна на ідею, прийнятну для інших, вона неспроможна й на чесну війну. В її ідеологів ніколи не зникнуть фантомні болю з приводу втраченої імперської величі. Хоча якщо це й була велич, то лише фізичної сили, але не духа.

Зацитую уривок із листа В. Астаф'єва, відомого російського письменника, учасника Другої світової війни: «...радянська вояччина – найоскаженіліша, найбоязкіша, найпідліша, найтупіша з усіх, які були до неї у світі» («Епістолярний щоденник». 1952–2001 роки); В. Астаф'єв помер 2001 року, це була людина совісті, а таких у Росії щораз менше); тепер ці слова стосуються російської вояччини.

У «Спогадах про війну» фронтовик, російський історик мистецтв Микола Нікулін писав: «На війні особливо чітко проявилася підлість большевицького ладу. Як у мирний час страчували найчесніших, інтелігентних і розумних людей, так і на фронті відбувалося те саме, але у ще мерзотнішій формі. Гинули найчесніші люди, які відчували свою відповідальність перед суспільством. Треба думати, ця селекція російського народу – бомба уповільненої дії. Вона вибухне через кілька поколінь у XXI або в XXII столітті, коли відібрана й виплекана большевиками маса покидьків породить нове покоління собі подібних».

Тож маємо вичерпну відповідь на запитання, чому саме такою є пугінська Росія.

Український дискурс війни

Повернуся до українського дискурсу війни. Етапне значення мала брошура М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900). Він першим після Шевченка однозначно проголосив ідею боротьби за незалежність і почав пропагувати культ сили, розуміючи, що державна самостійність – це головна умова існування нації. Вперше і відверто М. Міхновський висловився про закономірну, історично виправдану ненависть до росіян і про наше моральне право вбити насильника, захищаючись від насильства. Він писав про боротьбу криваву й нещадну. Микола Міхновський писав про самостійну Україну від Карпат по Кавказ й боротьбу за неї усіма засобами. Можна стверджувати, що українська історія XX століття почалася з цієї праці М. Міхновського.

Згодом Д. Донцов буде справедливо критикувати М. Грушевського, В. Винниченка за паціфізм, за небажання створювати армію для захисту нації й держави, за сподівання на більшовицьку Росію. Лише С. Петлюра зрозумів значення крові, пролитої в боротьбі за національне визволення.

Ми боремося за таку «свою» ідею: незалежність, право вільного вибору (євроінтеграція), загальнолюдські цінності. Не конкретизуваємо, в чому ж полягає ідея російського народу, але загалом широка філософська і моральна проблематика війни в російській інтерпретації зводиться до одного твердження: Росія – велика (йдеться, звичайно, не про територіальний чинник), у Росії – месіанське призначення, вона має право нав'язувати іншим народам свою ідею «русского мира» (у кінцевому підсумку це повинно завершитися світовим пануванням). Ось чому, всупереч М. Бердяєву, є війни, в яких лише один народ має моральну рацію. У нинішній російсько-українській війні саме український народ має моральну (та історичну) рацію.

Повчальні приклади ставлення до війни, боротьби знаходимо в І. Франка. Він не сприймав війну і революцію як засіб розв'язання міждержавних і соціальних проблем. У статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» він писав, що революція – це явище тимчасове, це лише одна із форм загальної еволюції. Про війну, терор, збройну боротьбу як про неминучі шляхи і засоби розв'язання національних і соціальних проблем І. Франко не писав ніде. На нашу думку, він надмірно абсолютизував еволюцію у розвитку суспільства. У праці «Що таке поступ?» він згадує тезу Ч. Дарвіна про боротьбу за існування як головну силу розвитку живого світу (отже, і суспільства?). Ця думка, як зазначав І. Франко, мала величезний вплив на людське розуміння живого світу, хоча вона й не втворювала поняття розвою і поступу, але надала ключ до його розуміння. Проте Франкове розуміння поступу теж не переконливе. Завершуючи статтю «Що таке поступ?» (у ній він засудив марксизм і соціалізм), І. Франко писав: «Поступ цілої людскости, на яку складаються тілесні і духовні сили всіх людей на світі, ані одному чоловікові, ані одній якійсь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений, Йоганн Гете, а то голод і любов. Голод – се значить матеріальні і духові потреби чоловіка, а любов – се чуття, що зріднює чоловіка з іншими людьми. Людського розуму в числі тих кондукторів нема, і, певно, ще довго не буде». Але нема не лише розуму, а й ідеї, волі, пристрасті, без яких важко уявити поступ у людському суспільстві – цей поступ просто неможливий...

Міркування І. Франка викликають і застереження, і заперечення, але в парадигмі його суспільно-політичного мислення вони цілком органічні. Так, стаття «Поет зради» (йшлося про поему А. Міцкевича) наштотує на думку, що для І. Франка поняття боротьби (і поступу) мало не лише соціальний і політичний зміст, а й етичний. Зокрема, І. Франко засудив «валленродизм» – зраду задля ідеї, зламання присяги задля перемоги свого народу у боротьбі за незалежність; І. Франко осуджує зраду, яку, на його думку, показано у багатьох творах А. Міцкевича не як провину чи злочин, не як заперечення етичного почуття, а часом як геройство, часом навіть як ідеал, оскільки ця зрада породжена найвищими патріотичними поривами. Одним словом, І. Франко осудив мотив зради як один із головних у творчості А. Міцкевича, бо не міг погодитися з тим, що інтереси боротьби за національний ідеал інколи не узгоджуються із нормами моралі, що супроводжують наше повсякденне життя. Те, що допускав за можливе у боротьбі за національне визволення великий поет (А. Міцкевич) одного народу, вважав аморальним великий поет (І. Фран-

ко) іншого поневоленого народу, «поет національної честі», як назвав Франка С. Петлюра (проте висловився він так 1913 року – після поразки визвольних змагань у С. Петлюри були вже інші уявлення і думки про національну честь і гідність, бо боротьба за державність, боротьба беззастережна і безкомпромісна – це теж моральна чеснота, – і чи не найвища).

Іван Франко намагався розважливо сприймати проблему боротьби. Щоправда, свого часу Є. Маланюк слушно зауважив, що «боротьба» – найбільш властиве слово для характеристики творчого шляху І. Франка. Й С. Петлюра писав про поета як про поета-борця, про його шлях праці, боротьби й літературного подвижництва. Про те, що він роздумував над природою війни, свідчать і такі його публікації, як «Війни і військо в наші часи» («Світ», ч. 4–5 за 1882 р.), «На склоні віку: Розмова вночі перед Новим роком 1901» («Літературно-науковий вістник», кн. 12, 1900 р.). У першій із них молодий І. Франко, ще прихильник соціалістичних утопій, вважав, що мілітаризм дістався нам від попередніх поколінь, що серед причин виникнення війн – і розвиток великого промислу, і розбуджені національні рухи, і соціалістична агітація. На його думку, технічний процес, зокрема в озброєнні, виявив ті внутрішні діалектичні причини, згідно з якими мілітаризм як всяка інша історична поява мусить згинуть від наслідків свого власного розвитку. Франко не уточнював, чи зникнуть і війни як різновид боротьби. Але на злам століть («На склоні віку...») І. Франко через одного із героїв висловив такі думки, над якими він болісно розмірковував: «Ларіон: А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть задоволені, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим-то, любі мої, я як не лякаюся хвилевого вибування мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів і расових шовінізмів. Усе те – виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого роду Flegeljahre (*дитяча хвороба*), хвороба перехідного віку. – С. К.), нехай і так, але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції. І при тім усі ті прояви в політичній, національній і соціальній житті, се признаки ще одної, основної емансипації, може, найбільше характерної для XIX в., емансипації, що творить ядро всіх інших: емансипації людської одиниці, її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань, від усіх згори накинених правил, формул і догм».

Проте І. Франко вірив у ідею нації, а все, що було поза нею, для нього було фарисейством. Він вірив, що Україні судилися не лише сльози і зітхання, а прийде час і Україна засяє у народів вільнім колі, трусне Кавказом, впереться Бескидом...

Чому стримане і навіть критичне ставлення І. Франка до насильства, до фізичної боротьби як засобів у розв'язанні соціальних і національних проблем не було поодиноким у середовищі українських інтелігентів? Франко належав до тих мислителів, які сприймали війну не лише як збройне зіткнення величезних людських мас з боку ворожих держав, що супроводжується вбивством, каліцтвом, брутальністю, жорстокістю. Вони бачили негативну знаковість війни як явища, що символізувало щось протилежне культурі, моралі, поступу. Вони бачили «матеріальність» війни, радше, її негативні духовні й морально-психологічні

наслідки, але розмірковували над філософією війни, над її природою і сприймали війну у суспільному житті, – це не лише боротьба за економічні інтереси, за джерела силовини й ринки збуту, що війна між націями може відбуватися і в ім'я національних інтересів, в ім'я свободи й незалежності, що війна є органічною частиною історичного процесу, чинником суспільного розвитку, може, й певною ознакою людської духовності. Водночас війна не є фатально-містичним феноменом, а відображає певну дисгармонію в людському суспільстві, у міжнаціональних стосунках, певні (але глибокі) суперечності. Протистояння між державами, націями, навіть окремими групами і блоками держав може відбуватися не лише у формі війни, як збройної боротьби. Здається, що й сьогодні, вже в умовах нинішньої війни, значна частина української інтелігенції війни боїться і не готова до неї як інтелектуально, так і морально, психологічно і фізично.

Яким би переконливим не був аналіз минулого, яким би цікавим не був екскурс у минуле, потреба в осмисленні сучасного не зникне. Контекст ХХ століття ускладнив проблематику війни як теоретичну, так і практичну, пов'язану з великими людськими жертвами у двох світових війнах, а також зі створенням зброї масового знищення. Незалежно від того, чи війна як жорстоке суспільне явище, жакливе й суперечливе в моральному контексті, чи це закон суспільного життя, але постійно виникає питання ставлення до війни. Складність питання полягає і в тому, що початок ХХІ століття розширив джерельну базу роздумів над європейською історією й долею людства у зв'язку з війною Росії про Україну.

Чи ця війна була неминучою?

Чи ця війна необхідна?

Чи вона справедлива, тобто, для кого вона праведна і справедлива?

Російсько-українська війна була (і є) неминуча, бо наш історичний ворог – Росія, яка ніколи не визнавала, не визнає українську державність і не примириться з нею. Історія наших стосунків з північним сусідом має тисячолітню історію. Головною причиною Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні було те, що більшовицьку Росію не влаштувала навіть радянська і соціалістична Україна; такої України російські більшовики теж боялися. Європейська і демократична, цивілізована і високорозвинута Україна для тоталітарної Росії – це загроза більша, ніж будь-який зовнішній ворог, ніж будь-яка економічна й соціальна загроза внутрішня. Якщо Україну не вдалося прикувати до імперської колісниці через економічну, фінансову, торгову війни, якби не було Майдану, то раніше чи пізніше Росія використала би будь-який інший привід для воєнної інтервенції.

Українське суспільство (більша його частина) упродовж років незалежності не розуміло аксіоматичності тези про неминучість війни з Росією. Подібне твердження сприймали як аморальне, антилюдське, навіть злочинне. Проте, якщо ми визнаємо цю війну неминучою, то повинні дійти і висновку про те, що вона й потрібна – яким би страхотливим і парадоксальним не здавався цей висновок.

Ще 1917 р. О. Макарушка видав брошуру «Впливи війни на виховання», в якій він проаналізував позитивні й негативні впливи світової війни в контексті української проблеми. Автор був членом НТШ, педагогом, він не заперечував, що війна має й позитивні впливи: зокрема, війна (власне «залізна рука військової дисципліни») допомагає виховати залізні характери, які сприяють виробленню почуття обов'язковості, точності, ретельності, громадянської

єдності; позитивне він вбачав і в тому, що люди в результаті війни повертаються до Христа; третій позитивний момент – «се прояснення і отверезіння нашої національної ідеології без романтики», більший практицизм і віра у власні сили.

Позитивний вплив, позитивне значення має і нинішня російсько-українська війна. Війна, яку проти України відверто почала Росія з захоплення Криму, є неминучою через імперську суть Росії, через її традиційну агресивну природу. Проте, які б біди й нещастя вона не принесла, ця війна має для України і позитивний вплив, вона навіть була потрібною (повторюємо, що ця думка може видатися і страхотливою, і парадоксальною). Ця війна потрібна, бо вона в багатьох українських громадян поховала проросійські ілюзії (йдеться і про російськомовних українців). Поява серед них людей з поглядами українського націоналізму – річ симптоматична. У навчальному посібнику «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2012) я зазначав, що Росія ніколи не визнає Голодомор геноцидом, не визнає антиукраїнської спрямованості Голодомору, що Росія як правонаступниця СРСР ніколи не покається через Голодомор, яким було знищено мільйони українців, бо це було б останнім цвяхом у домовину міфу про «братні» народи – український і російський. То не цілком так: останній цвях російська влада забила, захопивши Крим, окупувавши окремі райони на Сході України і розпочавши неоголошену війну. У збірнику «На порозі нової України» (1918) М. Грушевський писав про кінець московської орієнтації як про те, «що згоріло в моїм (тобто, М. Грушевського. – С. К.) кабінеті». Так і в сучасній російсько-українській війні згоріли останні проросійські ілюзії тих, хто ще вірив у цивілізованість і європейськість Росії.

Як і Іван Франко, М. Грушевський не був прихильником війни як засобу розв'язання міждержавних, міжнародних чи внутрішніх соціальних проблем. Проте агресія, воєнна інтервенція більшовицької Росії на початку січня 1918 р. (жорстока і брутальна антиукраїнська поведінка більшовицьких військ на чолі з Муравйовим) зумовили його висновок про те, що в цій трагедії є й позитивні моменти для українського суспільства. Зокрема, він зазначав: «Всі наші утрати, які б вони не були болочі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування – і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність, не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелось пережити, єсть, безперечно, і ся добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих призвичаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляючи старе. Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує теми його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній».

Грушевський відзначав й інші позитивні моменти тодішньої російсько-української війни: вона показала, що в Україні і Росії різні інтереси, про справедливе і цивілізоване співжиття йтися не може; ця війна спричинила й усвідомлення власної гідності: «А війна більшовиків з Україною рішучо поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємливої» (*«особливо сприятливої»*). – С. К.) нації й дала почуття права керуватись в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини чи що.

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що марно пролилася кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжкі, коли вона принесла чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили з художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту службівність не за страх, а за совість, глибоку і небориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло – в одних частях менше, в інших більше – супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу».

Думки, що їх висловив М. Грушевський (а він тривалий час позиціонував себе як прихильник федералізації, федеративного зв'язку з Росією), були цінні на той час, вони не втратили своєї актуальності і сьогодні, хоча сам автор скомпрометував себе своєю непослідовністю – поверненням у радянську (підросійську) Україну.

Апологія війни – це не парадокс

Нинішня російсько-українська війна потрібна була для того, щоб переконатися, що українці подолали «совковість», що ми не надавалися до існування в межах «нової історичної спільноти – радянського народу», цієї вигадки радянських ідеологів, а тепер не хочемо бути людьми (рабами і холопами) «русського світу». Українці двічі упродовж останніх кільканадцяти років спромоглися на пасивний вибух, що спричинило не лише зміни історичної долі України, а й зміни геополітичної ситуації у Європі. «Совковий» народ на це не спроможний. Ось чому ми відрізняємося від російського народу, як відрізняємося за кров'ю і походженням, за ментальністю і національним характером, за метою існування й історичним покликанням, за ставленням до фундаментальних цінностей цивілізованого людства, зокрема, до гідності й свободи. Ніколи не було «єдиного російського народу». Твердження про це – ідеологічний міф і пропагандистський слоган Кремля.

Ця війна потрібна була для того, щоб відродитися політично і технологічно. Українці у цій війні відроджуються і ще раз доводять, що як сформована нація вони вийшли на Майдан і воюють.

Війна потрібна була для того, щоб подолати пацифізм і переконати себе й інших у тому, що ми вміємо воювати. Пацифізм як суспільний настрій і напрям політичної думки завдав нашому історичному розвитку чималої шко-

ди. Майдан і нинішня війна доводять, що войовничість – не набута, а органічна риса українського національного характеру, що ворог має справу не з грецькими, не з флегматичним, замріяним, недалеким українцем, любителем поспівати, а також сала і вареників, а з українцем войовничим, вольовим, рішучим, безкомпромисним, готовим до самопожертви і навіть до ірраціонального спротиву. Про потребу виховання такого «нового українця» ще на початку 20-х років ХХ ст. писав Д. Донцов. Це шевченківський тип людини, це людина-борець. Існує він не лише в текстах Шевченка, а реально.

Ця війна вкотре підтвердила історичну слухність однієї з тез С. Бандери: «Хоч які великі жертви – боротьба конечна». Без самопожертви Небесної Сотні, без жертв у цій війні Україна втратила би значно більше. Без цих жертв не буде й України.

Ця війна потрібна була для того, щоб ще раз довести важливе геополітичне значення України. Кілька заслуг має Україна перед людством. Зокрема, вона стала на перешкоді більшовицькій армії, яка упродовж 1918–1920 рр. намагалася прорватися у Європу, щоб запалити і там пожежу пролетарської революції. Україна спричинила крах Радянського Союзу. Україна відмовилася від ядерної зброї (на жаль). Сьогоднішня заслуга України полягає в тому, що вона воює не лише за свою незалежність, а за загальнолюдські цінності, за справедливий світопорядок, за європейську цивілізацію.

Так склалося в українській історії, що українська справа, проблема була однією з причин обох світових воєн, що саме війни (Перша світова, українська революція і визвольні змагання, Друга світова) створювали умови для відновлення української державності (сьогодні йдеться про її збереження і зміцнення). Не є винятком і сучасна російсько-українська війна. Проте існує одна умова: ми знову повинні навчитися воювати, жертвувати особистими інтересами (якщо потрібно – і життям) і перемогти. Ми приречені перемогти – і це становить підґрунтя і передумову психології народу-переможця. Є ще одна умова: Європа не повинна мовчати, бо ми воюємо і за європейські цінності, а тому труни полеглих українських воєнків можна вкривати і українським прапором, і прапором Євросоюзу.

P.S.

Статтю вже верстали, коли я прочитав текст Другого польсько-українського комюніке. Враження таке, що війна деформувала мислення не лише окремих авторів-філософів, але й авторів-істориків. Безперечно, текст комюніке потребує уважного вивчення. На мою думку потрібно зважати на такі принципові моменти:

– наука – не політика, в науці не можна домовлятися про істину;

– коли Україна спливає кров'ю, захищаючи себе і європейську цивілізацію, принаймні, некоректно вимагати від нас, щоб ми під тиском ззовні переписували нашу історію, аморально, щоб українські історики з будь-яких причин погоджувалися на неприпустимі поступки;

– в науці (в історичній зокрема) можуть траплятися помилки, але це не завжди свідчить про інтелектуальну неспроможність автора, проте завжди має домінувати науковий інтерес і пошук правди, а не міркування особистого чи групового, кар'єрного чи меркантильного характеру, інтерес окремих політичних сил в Україні чи за її межами;

– є відома й виправдана формула: «простіть нас і ми прощаємо».